

ŞƏKƏR ORUCOVA*

TÜRK ETNOGENEZİNİN FORMALAŞMASINDA TELENGİTLƏRİN ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə adı azsaylı xalqlar siyahısına düşən Telengit etnosunun mənşəyi, onların məskunlaşdıqları ərazilər, eləcə də bu etnosun etnogenezinin formalaşmasında iştirak edən bir sıra türkdilli qəbilələr haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: *Etnos, Etnogenezis, Telengitlər, Altay kiji, Cənubi Sibir, Teleutlar.*

Telengitlər Altayın cənubunda yaşayan etnik qruplardan olub, məskunlaşma yerlərinə görə iki yerə: 1) Ulaqan və 2) Koş-Aqaç telengitlərinə bölünürlər.

Ulaqan telengitləri daha çox Altayın Cənub-Şərq ərazisində, Teles gölü ətrafında və Ço-luşman, Başkaus Ulanan çaylarının vadiləri boyunca yayılmışlar. Koş-Aqaç telengitləri Çui və Arqut çayları boyunca Koş-Aqaç rayonunda məskunlaşmışlar. Ümumilikdə теленгит adlanan şimal telengitləri özlərini teles, Xatun çayına tökülən Çuy çayı vadisi ətrafında məskunlaşan cənub telengitlərinin ümayəndələri özlərini həm də Чуй ичининг кишиси (çuy kiji) adlandırırlar. Bir subetnos olaraq, öz saylarının 15 mindən artıq olduğu qənaətindədirlər. 2000-ci ildən azsaylı xalqlar siyahısına düşən bu subetnos sayının 2002-ci ilin ümumi siyahıyaalma nəticələrinə görə 2399 nəfər olduğu müəyyənləşdirilmişdir [Коренные малочисленные народы Российской Федерации: 2005, s.10].

2004-cü ildə Telengitlər Federasiyası yaranmışdır. Altay dilinin telengit dialektində danışan bu etnonim nümayəndələrinin dindarları pravoslav dininə və şamanizmə etiqad edirlər. Rusiyanın tərkibinə 1864-cü ildə daxil edilən bu etnosun yazısı altay-kiji dialekti əsasında rus qrafikası ilə XIX əsrdə yaradılmışdır.

Telengitlər yarımköçəri həyat tərzini keçirərək iribuynuzlu mal-qara, at saxlamaqla və ovçuluqla məşğul olmuş və indi də bu ənənəni davam etdirirlər. Keçədən hazırlanan aul tipli (xalq arasında buna alançik – “konusvari şalaş-çum” deyirlər) konusvari yurtların (bunlar – həm də kerege adlanır) giriş qapılarının bir sıra etiqadlara görə cənub tərəfdən qoyulması məqsədəuyğun sayılır. Şamanizmdən qaynaqlanan bir sıra adət-ənənələrə indi də əməl edilir. Əsasən böyük ailələr yaşayan yurtalarda telengitlərin geyim-keçim, yeyəcək və içəcəkləri ilə bərabər məişət əşyaları da saxlanır. Qab-qacaqlarının əsasən ağac və dəridən hazırlanmasını tərcih edirlər. Bu barədə 1993-cü ildən altaylarla ilgili araşdırmalar aparan Almaniyanın Planka adına Leybtsix Elmi-Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşı Aqneşka Xalenbanın İngiltərədə 2006-cı ildə 6000 nüsxə ilə ingiliscə çap etdirdiyi kitabda müfəssəl məlumatlara rast gəlmək olar (Вах: Алтайцы – теленгиты Южной Сибири).

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Email: shakarbsu@mail.ru

Hazırda bu etnos sayının azalması təhlükəsi vardır. Rusiyanın “Моя планета” telekanalının telengitlər haqqındakı veriliş bu devizlə yayımlanmışdır: “Onların dilinin yaşadığı qədər xalqı da yaşayacaq”.

Digər türkdilli xalqlar kimi, Altay xalqının etnik tərkibinin tarixinin öyrənilməsi tarix və etnoqrafiya, eləcə də onomastika elmlərinin aktual problemlərindəndir. İki əsrdən artıqdır ki, elm adamları bu problemi araşdırmaqdadır. Altay xalqlarına ilk dəfə Q.Miller, İ.Georqi, İ.Fişer, Q.Spaski, A.Qoroxov, Bunde, P.Çixaçev marağ göstərmiş, XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəl-lərində isə bu problemə V.Verbitski, V.Radlov, Q.Potanin, N.Yadrintsev, A.Andriana, N.Aristov, A.Kalaçov, E.Yutsenski, S.Şvetsak və s. kimi alimlər də əsərlər həsr etmişlər.

Altay xalqının tarixi etnoqrafiyasını N.Direnkova, Y.Xudyakov, S.Tokarev, Y.Potapov, A.Yarxo, P.Tadiyev tədqiq etmiş, Q.Şamayev, N.Baskakov, S.Klyastormı, D.Savinov, Y.Qumilyov, A.Umanski, V.Molodin, V.Moiseyevin əsərlərində Altay xalqının etnik aspektləri öz əksini tapmışdır. Əldə olunan nailiyyətlərin yetərincə olduğuna baxmayaraq bir sıra məsələlərin həlli indi də qalmaqdadır. Məsələn, Oyrot dövrünün öyrənilməsi Altay qəbilələrinin daha əvvəlki dövr lərinin bərpa edilməsi üçün əlverişli zəmin yarada bilərdi [Orucova: 2012, s.151]. Məsələn, Q.Kazımov A.Əlizadəyə istinad edərək Kaşğarın əsas əhalisinin (həm də onların ən böyük nəhənginin – M.Kaşğarlıının) geniş mənada Azıxdan çıxdığını göstərərək, Altay sözünü də türklərin buradan apardığını yazır və şumer mənbələrində bu sözün Aratta, daha sonra isə Ön Asiya mənbələrində Alateye şəklində xatırlandığını göstərir. Daha sonra müəllif haqlı olaraq, elə bu əsasla da Ön Asiyadan türklərin Altay adlandırdıqları əraziyə köçünün e.ə. IV-III minilliklərdən gec olmadığı qənaətinə gəlir [Kazımov: 2003, s.191]. Bu münasibətlə İ.Cəfərsoylu yazır ki, “Tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, M.Kaşğari Şərqi Türkiyədəki Azıx kəndindəndir. Əslində isə o, Qaraxanlı sultanlarına tabe olan Azıx nəslindən çıxmışdır. Oturaq həyata keçənə qədər türklər özlərini yer adları ilə yox, aid olduqları nəslin adı ilə adlandırırdılar” [Cəfərsoylu: 2010, s.131].

Altay kiji və teleutlarla birlikdə telengitlər də cənub-altay etnik qrupuna daxildirlər. N.A.Baskakov telengit dialektini türk dillərinin qırğız-qırçaq qrupuna daxil edir [Баскаков: 1981, s.20].

L.N.Qumilyov onların lap əvvəllər az, soyon, mayma etnonimlərini də özündə ehtiva edən tolos qəbilə birliyində mövcud olduqlarını yazır [Гумилев: 2007, s.145].

L.N.Qumilyov Altay türklərinin mənşəcə Qərb hunlarından törədiyini, lakin onun mənşə birliyinin “ana qurdun iştirakı ilə baş verdiyini” mistik şəkildə əlaqələndirir, eləcə də Qərb hunlarının 468-ci ildə məhv edildiyini göstərir [Гумилев: 2007, s.150].

Q.Kazımovun fikrincə isə, “Qərb” L.N.Qumilyovun düşündüyü qədər yaxın “Qərb” deyil, bütövlükdə Asiyanın qərb hissəsi – Ön Asiya əraziləridir və bu əfsanə (Ana Qurd totemi) Aşına tayfasının mənsub olduğu əhalinin çox uzaq keçmişdə Qərbdən ayrılmış olmasına işarədir [Kazımov: 2003, s.190].

Qərb orientalistərindən olan V.Tomsen, Xirt və Şavann tolos və telelərin Çin annallarından törədikləri fikrində olduqları halda, rus alimləri V.V.Bartold, Melioranski, N.A.Aristov, Q.E.Qrumm-Qrjimaylo tolosların əcdadlarının teleslərdən deyil, teleut qəbilə adından törədikləri fikrinin tərəfdarıdılar.

Q.P.Samaev arxiv sənədlərinə və bir sıra tarixi mənbələrə istinad edərək cənub altaylarının (altay kiji, teleut və telengitlərin) XVII-XIX əsrlərdə vahid telengit etnosu altında mövcud olduğunu qeyd edir [Самоев: 1991, s.107; 1993, s.314].

Altay kiji, teleut və müasir telengitlərin əcdadlarının qədim Çin mənbələrində dolanqe adı ilə Xanqay ərazilərində çox böyük bir ərazini tutduqları və VI əsrdə və tele qəbilə birliyinə daxil olduqları haqqında da məlumat verilir.

Tolosların daha sonra getdikcə türkün sərkdəsi Çebi xanın başçılığı altında olan teleslərlə birləşdikləri, Qərbi Monqolustandan mancurların əlindən qaçan və oyrotların tabeliyində olan telengitlərə XVIII əsrdə qaynayıb qarışdıqları söylənilir [Kazimov: 2003, s. 200].

Çin tarixçiləri kurikanların teleslərin tərkibinə daxil olduqlarını, dillərinin qırğız dilindən fərqləndiyini göstərirler [Schott: 1865, s.455; Грумм-Гржимайло: s.250].

Kurikanların, ümumiyyətlə, yakutlardan, xakasların isə qırğızlardan törədikləri fikri də mövcuddur [Окладников: s.318].

K.V.Yadanova telengitlərin bir etnos kimi formalaşmasında tele, tuquy/tukyu kimi qırçaq və bir sıra monqol mənşəli tayfa və nəsilərin iştirakının olduğu qənaətinədir [Яданова: 2013, s.9].

Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, telengit, telenqet, teleut etnonimi altı ulusdan (aymakdan) ən böyüyü və çox işlək olanıdır. Bu etnonim salnamələrdə XIII əsrdə qeydə alınmışdır. Tele tayfalarının + -nqut/-ut cəm şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi ehtimal olunur. E.Əhmədova bu tipli etnonimləri -at, -it, -ut, -üt formantı ilə düzələn etnonimlər sırasında tədqiq edir [Əhmədova: 2007, s.105].

D.Y.Yeremeyev etnonimiyada özünü göstərən -t ünsürünü monqol mənşəli cəmlilik bildirən şəkilçi hesab edir və onun ilkin etnonimlərə (karait, arkenut, karlıkut, teleut, telengit, torqout) qoşulduğunu qeyd edir [Еремеев: 1970, s.138].

F.A.Cəlilovun fikrincə, cəmlilik bildirən -t elementi türk mənşəli olub, -at/-it morfemi əvvəllər kəmiyyət bildirmiş, sonralar isə asemantikləşmişdir [Cəlilov: 1988, s.200].

Xalq etimologiyasına görə, Telegeyin qeyri-qanuni nikahdan (telem) doğulan oğlu Telenqet antroponimi ilə bağlıdır. E.Yamayeva qeyd edir ki, bu etnonimdə qədim uyğurların əcdadının (oy-xor) Hun şahzadəsi (şanyuy) ilə qurdun törəməsi olduğu mifdə mühafizə olunur [Ямаева: 1998, s.129; 130].

Çin mənbələrində rastlanan və telenqit etnonimi ilə səsləşən dolanqe/dolan (yeddi) etnonimi monqol termini dolonqut (yeddi) etnonimindən çıxış edib, belə bir fikir yürütmək olar ki, bu etnonim yeti-oğuz (yeddi oğuz) mənasını bildirmişdir. Altay xalqlarında yeddi qardaş – dolonqutlar haqqında əfsanənin də olduğu bunu söyləməyə əsas verir.

Onu da qeyd edək ki, Dolan etnonimi Çin Xalq Respublikasındakı uyğurların qəbilə və etnoqrafik qrup adlarına daxil edilmişdir [Чвырь: 1994, s.31-40].

XVII-XVIII əsrlərdə telengitlər məskunlaşdıqları ərazilərə görə bir neçə qrupa bölünürdü. Altayın düzənlik yerlərini əhatə edən Novosibirsk v Kemerovo vilayətlərində yaşayan telengitlər adlarına ak (ağ) sözünü də əlavə etmişdilər ki, bu da onları Şimal və Şərq telengitlərindən fərqləndirirdi.

Ağ telengitlərin tərkibinə, eləcə də kıştım qəbiləsindən olan etnoslar və onların törəmələri hesab edilən askıştım, toqul (tonul, torqul), kereş, taqap, bayan etnonim adlarını daşıyan nəsil, tayfa nümayəndələri də daxil idi. Uzun zaman telengitlərlə yanaşı olan və onlarla qarışan kıştımlar möhkəm assimilyasiyaya məruz qaldıqlarına görə telengitlərdən etnik tərkibdən daha çox sosial münasibətlərə görə fərqlənirdilər. Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi ki, XVI əsrə qədər kalmıqlar xalq kimi deyil, “Ordanın qalıqları” adlanırdı (kalmak sözünün türkçə anlamı da “kalan – qalan” deməkdir) və bir sıra mülahizələrə görə, türkdilli etnoslarla bərabər slavyanlar da bu “qalanlar” arasında idilər. Moskvanın o dövrdəki arxiv sənədlərində də türkdilli “qalanlar”ın qara kalmıqlar, slavyanların isə ağ kalmıqlar və ya teleutlar adlandıqları qeyd olunur [rosit-sa.dreamwidth.org/463378.html].

Dağlıq Altayda Arqut, Ursula, Koksı və Xatun hövzələrinin axarından tutmuş axırına qədər (Sumultı, Çarış) olan ərazilərdə, eləcə də İrtiş çayının sağ qolunda (Narım, Buxtarme, Kurçumu, Ablayketu, Uba) məskunlaşan etnoslar özlərini altay-telengitlər (altay ulus kiji) adlandırırdılar.

Teles gölünün cənub sahilindən (Altın-göl) axan hövzələrdə (Çulışman və Başkaus) məskunlaşanlar Altın-göl telengitləri idi.

XVIII əsrin axırı XIX əsrin əvvəllərində telengitlər iki möhtəşəm imperiyaya – həm Rusiya, həm də Çin imperiyaları arasında qalmışdılar. 1864-cü ildə Çuquçak müqaviləsinin imzalanması ilə telengitlərin statuslarının “qeyri-müəyyənliyi”nə də son qoyuldu və telengitlərin məskunlaşdıqları böyük ərazilər tərkibcə Rusiyaya birləşdirildi. Amma bu “status” çox təssüflər olsun ki, onların bütün cəhətlərdən sıxışdırılması işinə mane ola bilmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Коренные малочисленные народы Российской Федерации. М., 2005. 574 с. (Итоги Всероссийской переписи населения 2002 г., в 14 т. / Федеральная служба государственной статистики, т. 13.
2. Orucova Ş.Ə. “Qırçaq qrupu türk dillərində etnonimlər”. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, III cild, Bakı, 2012, s.151.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2003, s.190.
4. Cəfərsoylu İ. Türk dillərində teonim və etnonimlər (Ön Asiyanın ölü dillərinin onomoloji leksikası əsasında), Bakı, 2010.-365 s.
5. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва, 1981.-135 с.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 2007.-660с.
7. Самаев Г.П. Горный Алтай в XVII-середины XIX вв.: Проблемы политической истории и присоединения к России. Горно-Алтайск, 1991.-256 с; Yenə onun: Теленгитский этнос в XVII-XIX вв., // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993.
8. Schott W. Uber die aechten Kirgisen. Berlin, 1865, 8.436, с.455; Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия Москва, с.250.
9. Okladnikov A.P. История Якутской АССР. с.318.
10. Яданова К.В. Предания, легенды, былички теленгитов долины Эре-Чуй. Горно-Алтайск, 2013.

11. Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri, Bakı, Nurlan, 2007.-127 s.
12. Еремеев Е.Е. К семантике тюркской этнонимии – Этнонимы, Москва, 1970.
13. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.
14. Ямаева Е.Е. К проблеме расшифровки фольклорного текста (Темем-кыс – прародительница теленгитов) // Социально-экономические проблемы развития города Горно-Алтайска до 2000 года. Горно-Алтайск, 1998, с.129; 130.
15. Чвырь Л.А. Заметки об этническом самосознании уйгуров // Этнографическое обозрение. Москва, 1994, с.31-40.
16. <http://www.Google.ru/rositsa> | Телеуты, они же теленгеты, они же теленгиты rositsa.dreamwidth.org/463378.html.

Shakar ORUJOVA

**THE ROLE OF THE TELENGITS IN THE FORMATION
OF TURKIC ETHNOGENESIS**

SUMMARY

The article provides information about the origin of the Telengit ethnos, whose name is included in the list of minority peoples, the territories where they live, as well as a number of Turkic-speaking tribes that participated in the formation of the ethnogenesis of this ethnos.

Keywords: *Ethnos, ethnogenesis, Telengits, Altay kiji, Southern Siberia, Teleuts.*

Шакар ОРУДЖЕВА

РОЛЬ ТЕЛЕНГИТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТЮРКСКОГО ЭТНОГЕНЕЗИСА

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся сведения о происхождении этноса Теленгит, название, которого включено в список малочисленных народов, о территориях их обитания, а также о племенах, принимавших участие в формировании тюркского этногенезиса.

Ключевые слова: *Этнос, Этногенезис, Теленгиты, Алтай кижси, Южный Сибирь, Телеуты.*